

ИККИЛАМЧИ ИНТЕРПРЕТАЦИЯДА МЕТАФТОНИМИЯНИНГ ЎРНИ

А.Г. Юлдашев

PhD, доцент, Ўзбекистон давлат жахон тиллари университети

Тилшуносликнинг антропоцентрик парадигмасида тил ва тафаккур муносабатидаги муаммоларга бағишланган илмий тадқиқотларнинг салмоғи ошиб бормоқда. Жумладан, когнитив тилшунослик йўналишида олиб борилаётган тадқиқотларда структур тилшуносликда стилистик услуб сифатида ўрганилган метафора ҳамда метонимия концептуал мақомга эга бўлиши уларнинг тадқиқот майдонини янада кенгайтишига олиб келди. Шунингдек, тадқиқот давомида ушбу икки когнитив механизмларнинг бир тил бирлигида мужассам бўлиши кўрсатиб ўтилди ва бундай когнитив механизм *метафтонимия* термини билан аталди. Ушбу термин асосчиси Л. Гуссенс метонимия ва метафоранинг ўзаро туташув жараёнига эътибор қаратди ҳамда унинг фикрига кўра, тилда ҳам метонимия, ҳам метафоранинг хусусиятини ўзида мужассам этган комплекс механизм мавжудлигини илмий асослади [5, 6]. Ушбу когнитив механизм, маъноси кўчимга учраган тил бирликларини шакллантириб иккиламчи интерпретация ҳосиласи саналади. Иккиламчи интерпретация аввал интерпретация қилинган объектлар ёки уларнинг индивидуал хусусиятларини субъектив тушунтиришни очиб беради [2, 21], у иккиламчи концептуаллаштириш ва категориялаштириш билан боғлиқ бўлган олам ҳақидаги янги билимлар ҳисобланади [1, 29]. Иккиламчи интерпретациянинг объекти – олам, объект ва ҳодисалар категориялари ҳақидаги мавжуд ва аллақачон тилда ифодаланган жамоавий билимдир. Унинг натижаси – оламдаги объектлар ва ҳодисалар, шу жумладан, иккиламчи концептуаллаштириш ва иккиламчи категориялаштиришга ажратиш жараёнлари билан боғлиқ бўлган янги билимдир [3, 8-9]. Иккиламчи интерпретация индивидуал хусусиятга эга бўлиб, маълум бир кишининг индивидуал концептуал тизимидаги жамоавий билим ва жамоавий когнитив схемаларнинг интерпретацияси сифатида намоён бўлади. Шунга кўра, лисоний интерпретациянинг ушбу турини шартли равишда субъектив интерпретация деб қабул қилиш мумкин. Тилдаги кўчма маънога эга бўлган барча тил бирликлари тил луғат таркибидан ўрин олган бирликларнинг қайта идрок қилиниши натижасида иккиламчи интерпретация ҳосиласи саналади. Бирламчи интерпретациянинг иккиламчи интерпретациядан фарқи шундаки, уларнинг интерпретация қилиш объекти, воситалари ва мақсадлари бир-биридан фарқ қилади.

Ҳозирги кунда метафтонимия воқеликни концептуаллаштиришга хизмат қилувчи асосий когнитив механизмлардан бирига айланди. Л. Гуссенс метафтонимиянинг икки асосий турини фарқлаган. Булар: 1) метонимиядан келиб чиқадиган метафора (*metonymy from metaphor*); 2) метафорада мужассам бўлган метонимия (*metaphor within a metonymy*).

Мазкур термин юзасидан Ф.Унгерер ва Ч. Шмидлар ҳам фикр билдириб, когнитив нуқтаи назардан қўшма сўзлар “морфологик бленд” натижаси ҳисобланишини [4] таъкидладилар. Бу жиҳатдан қараганда, қўшма сўзларни “концептуал интеграция назарияси” нуқтаи назаридан тадқиқ этиш фанни янги билимлар билан бойитиши шубҳасиз. Ж. Фоконье ва М. Тернер томонидан илгари сурилган айни “концептуал интеграция назарияси” метафоранинг когнитив тадқиқида муҳим ўрин тутди. Мазкур назариянинг мақсади қадимги даврданоқ мавжуд бўлган метафоранинг икки маконли моделини янада ривожлантиришдан иборат. Ушбу моделга мувофиқ метафора икки концептуал майдоннинг ўзаро таъсири асосида ҳосил бўлади. Булар: метафорик акс эттирилган майдон – *мақсад майдони (target domain)* ва метафорик маъно юклатилган *манба майдони (source domain)*.

Метафтонимия ҳодисаси маъноси кўчимга учраган тил бирликларининг ясалишида ҳам муҳим когнитив механизмлардан бири ҳисобланади. Таҳлиллар шуни кўрсатадики, метафтонимия кузатилган кўчма маъноли тил бирликлар таркибида икки компонентнинг бирида концептуал метафора, иккинчисида эса концептуал метонимия ёки акси амал қилади. Бошқача айтганда, умумий маъно метафорик йўл билан кўчимга учрайди аммо уларнинг компонентларга ажратган ҳолда таҳлил қилиши метаномиядан келиб чиққан метафора эканлиги кўринади. Тил эгаси асосан ўсимлик ҳамда ҳайвонот оламини номлашида бундай когнитив механизмлар фаоллиги кўринади. Мисол учун, балиқ турларидан бири *каттаоғиз* – танаси илонникига ўхшайди, лекин оғзи жуда катта, шунингдек тангачалари, жабра ёйлари ва қопқоқ суяклари, қовурға, сузгич пуфаги, қорни ва думи ҳам йўқ. Шу белгилари асосан уни баъзан мешоғиз деб ҳам атайдилар [3Э балиқлар..., 48]. Ушбу балиқ турининг фақатгина оғиз қисми бошқа балиқлардан фарқланиши туфайли ҚИСМ-БУТУН тарзида метонимия орқали шаклланган. ҲАЙВОН + ТАНА АЪЗОСИ ← ЎСИМЛИК когнитив модели орқали ўсимлик номининг умумий маъноси метафорик кўчим асосида ҳосил қилинган. Ушбу маъноси кўчимга учраган тил бирлигининг ясалиш жараёнида ҲАЙВОН концептининг когнитив майдонидан ўрин олган биринчи *cat* компоненти ва ЎСИМЛИК концепти ўртасидаги ўхшашлик инobatга олинган бўлиб, лексеманинг иккинчи ТАНА АЪЗОСИ концептига мансуб *tail* компоненти эса ҚИСМ – БУТУН тарзидаги метонимик кўчимга учраган. Бу жараёнда метонимия асосидаги метафорик кўчим амалга оширилган, чунки ўсимликнинг ташқи кўриниши мушукнинг думига ўхшатирилган, лекин уларнинг компонентлари ҚИСМ – БУТУН тарзидаги метонимик муносабатга асосланади. ҲАЙВОН + ЎСИМЛИК МЕВАСИ, ГУЛИ ← ЎСИМЛИК инглиз тилидаги *dogwood* – a bush or small tree with red or pink berries and red stems, that grows in northern regions” [OALD 2010: 449], яъни *қизил мевали бута ва унинг нордон мевасини* англатади.

Маълумки, Буюк Британияда 1550 йилларда мазкур ўсимлик номи *dog berry* тарзида, мевасининг номи билан аталган. Ҳозирда бу ўсимлик тана қисми номи билан ифода этилмоқда. Ҳар икки қўлланишда ҳам ҚИСМ – БУТУН тарзидаги метонимик маъно кўчиши содир бўлган. Метафорик маъно кўчимига учраган *dog* компоненти ҲАЙВОН концептининг когнитив майдонидан ўрин олади. Иккинчи – *wood* компоненти эса ЎСИМЛИК концептининг когнитив майдонидан ўрин олади. Бу компонент метонимик маъно кўчимига учраган. Идиоматик қўшма сўз ясалишида ҲАЙВОН концепти *манба майдони*, ЎСИМЛИК концепти эса *восита*

майдони вазифасини ўтаган. Ҳосила ЎСИМЛИК концепти эса *мақсад майдони* ҳисобланади. АРТЕФАКТ + ТАНА АЪЗОСИ ← БАЛИҚ мазкур когнитив модел бўйича ҳосил бўлган қуйидаги ИҚСларнинг биринчи компоненти метафорик кўчимга учрайди ва АРТЕФАКТ концептидан ўрин олади. Ушбу идиоматик қўшма сўз ясалиш моделида эса *манба майдони* вазифасини бажаради. Иккинчи компоненти эса ТАНА концептидан ўрин олади ва метонимик тарзда ҚИСМ – БУТУН, ТАНА АЪЗОСИ тарзида маъно кўчишига учрайди. Бу концепт ИҚС ясалиши моделида *восита майдони* вазифасини ўтайди. Ҳосил бўлган БАЛИҚ концепти эса *мақсад майдони* ҳисобланади:

болғабош (ёки *сояқуш*) – кундуз кунлари сояқуш офтобдан қочиб, ўсимликлар остида соя ерларда ўтиради, шунинг учун у “сояқуш” деб аталади [ЗЭ қушлар, 1957: 92];

гурзиоёқ – думсиз амфибиялар туркумининг бақақуриллоқлар оиласига ва шу номли уруғига киради. У Бразилияда кенг тарқалган. Бармоқларининг учида тўқмоқ шаклидаги кенг ва ёпишқоқ ёстиқчалар бор. Шунинг учун у *гурзиоёқ* деб номланади [ЗЭ амфибия ва рептилиялар, 1969: 21];

пичоқтиш – жағларидаги яхлит пластинкачадан иборат тишлари билан денгиз кирпичи, моллюска каби ўлжаларини тошлардан узиб, кесиб олади. Шунга кўра унга *пичоқтиш* деб ном берилган [ЗЭ балиқлар, 1979: 136];

ханжартиш – катта тишлари танглай суягида ўрнашган, жағ тишлари майда балиқ [ЗЭ балиқлар, 1979: 96].

Юқоридаги маъноси кўчимга учраган тил бирликларнинг когнитив таҳлили асосида шуни хулоса қилиш мумкинки, инсон иккиламчи интерпретация орқали олам ҳақидаги билимлар вербаллашуви демакдир.

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Бабина Л.В., Дементьева А.Г. Метонимические и метафтонимические модели вторичной интерпретации (на примере фитонимов английского и русского языков) // IV International Forum on Cognitive Modeling, 11-18 September 2016, Lloret de Mar, Spain: Proceedings. Ростов н/Д: Фонд науки и образования, 2016. – С.29.

2. Болдырев Н.Н. Интерпретация мира и знаний о мире в языке // Когнитивные исследования языка. Вып. XIX: Когнитивное варьирование в языковой интерпретации мира: сборник научных трудов / отв. ред. вып. Н.Н. Болдырев. – М.: Ин-т языкознания РАН; Тамбов: Изд. дом ТГУ им. Г.Р. Державина, 2014в. – С. 21.

3. Болдырев Н.Н. Антропоцентрическая сущность языка в его функциях, единицах и категориях // Вопросы когнитивной лингвистики. 2015. – № 1. – С. 8-9.

4. Friedrich Ungerer, Hans-Jorg Schmid. An introduction to cognitive linguistics. Second edition. – Great Britain. Pearson longman, 2006. – P. 268.

5. Goossens L. Metaphtonymy: The Interaction of metaphor and metonymy in figurative expressions for linguistic action. // Cognitive Linguistics. – Berlin; New-York: Mouton de Gruyter, 1990 – №1. – PP. 323–340.

6. Goossens L. The Interaction of metaphor and metonymy in expressions for linguistic action // Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast. – Berlin; New-York: Mouton de Gruyter, 2002. – PP. 349–378.